

Andre Thiemann

Fellow at the Center for Interdisciplinary Research, Bielefeld University;
Associate at the Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle
thiemannandre@hotmail.com

Капитализам који се смањује, „млечни путеви“, и морално уважавање „живог села“ у Србији

Ова етнографска студија случаја, заснована на дугорочном посматрању са учествовањем, обављеном у Србији, испитује однос између државе и регионалне економије током трансформације из самоуправног социјализма у касни капитализам. Смештајући радне односе малих млекарских фарми из централне Србије у шире моралне и економске односе, студија развија идеју „моралног уважавања“ да би објаснила начине на које су многа домаћинства која су одустала од производње млечних производа подржавала – разменом рада, јефтиним изнајмљивањем земље и хваљењем њихове радности – ону неколицину која се упустила у производњу. Морално уважавање означава живљење од обезвређене суштине рада и спасавање његове вредности у прошлости и садашњости, као и процес адаптације на капиталистички губитак суштине, који потенцијално има паралеле у многим другим сферама светске капиталистичке економије.

Кључне речи: пољопривреда, капитализам, морална економија, Србија, држава.

Shrinking Capitalism, “Milky Ways”, and the Moral Appreciation of Serbia’s “Living Village”

This ethnographic case study, building on long term participant observation in Serbia, tackles the relationship of the state and the regional economy during the transformations from self-managed socialism to late capitalism. Embedding the work relations of small-scale dairy farmers from central Serbia in wider moral economic relations, it develops the notion of ‘moral appreciation’ to explain how many households who disinvested from dairy production supported – through labour exchanges, by renting land cheaply, and by praising the frugality of those few others – who invested. Moral appreciation means living from and salvaging value from the devalued substance of work past and present, an adaptive process to capitalist substance-loss, potentially paralleled in many other spheres of the capitalist world economy.

Key words: agriculture, capitalism, moral economy, Serbia, the state.

„Раније нисам могла ни да замислим сеоско
домаћинство без краве.“
(И, Рајка Јанковић, пролеће 2010)

„Ако се већ мучим, да се мучим до краја.“
(И, Олга Јовановић, 4.8.2016)

Ови цитати две земљораднице из Доњег Села, малог села у централној Србији, фино оцртавају истраживачки проблем овог чланка¹. Рајка Јанковић (рођена 1953) и Олга Јовановић (рођена 1959) биле су припаднице регистрованих пољопривредних газдинстава, њих 158 у Доњем Селу (Трезор 2009), која су доскора сматрала држање крава за производњу млека ваљаним извором прихода и начином обезбеђивања хранљиве материје, како за породицу, тако и за нацију. У овом чланку, а у складу са скорашњим антрополошким радовима о моралној економији, намеравам да уведем капитализам и класу назад у разговор и анализирам „макро- и микродинамику капитала, и начин на које се оне преплићу са нормама, друштвеним институцијама и државом“ (Palomera and Vetta 2016, 422). Показаћу како млечни путеви у Србији дају нову снагу начинима на које разумевамо моралне економије у контексту променљивих односа између државе и пољопривреде на периферији Европе.

„Млечни путеви“ су посебно подобни за морално-економску анализу пољопривредних трансформација у Србији зато што су симболизовали благостање више од једног века (за евро-америчку историју млека, видети нпр. Valenze 2011). Почетком 21. века, на трагу реконфигурација постјугословенске политичке економије, и Рајка и Олга су размишљале о томе да се повуку из све непрофитабилнијих дневних активности поризводње млечних производа, наизглед потврђујући нашироко распрострањени наратив о „умирању српског села“. Али, док је моја станодавка Рајка са жаљењем престала са производњом млека 2009. године, Олга је увећала своје крдо².

¹ Чланак је заснован на 19 месеци теренског рада на више локација у централној Србији, који је обављан од 2009. године. Места и лична имена су анонимизована. „Доње Село“, са приближно 1000 становника распоређених у 300 домаћинстава, просечне старости 43 године, сматрано је типичним „пољопривредним селом“ општине Моравац. Метод истраживања укључивао је преко 90 сниманих квалитативних интервјуа и квантитативни упутник дистрибуиран у 61 руралном домаћинству (види: Thiemann 2016). Истраживање су финансирали Фолксваген фондација (Volkswagen Foundation) и Институт за социјалну антропологију Макс Планк (*Max Planck*). За коментаре сам захваљан уредницима, анонимним рецензентима, колегама транскрипција имена у ћирилици, оригинали у загради (Shakira Bedoya Sanchez, Hannah Brown, Katarzyna Puzon, Ivan Rajković, Andreas Streintzer, Tatjana Thelen) и учесницима панела „Works that matter (not)“ на EACA 2016. Преостале грешке су само моје.

² Једно од Рајкиних најранијих сећања из детињства је како води породичну краву на испашу на утрини. На јесен 2009. године, њена одлична крава млекарица је трагично угинула од менингитиса. На пролеће 2010. Рајка је одбила да по повлашћеној цени купи краву свог комшије који је погинуо на раду и сада купује млеко од комшија и прави сир и кајмак за потребе свог домаћинства.

Рајкино одустајање је било рационална реакција на немилосрдно глобално надметање и флукутирајућу профитабилност у млекарском сектору од средине деведесетих, који су истисли мале произвођаче³. С друге стране, Олгину истрајност треба објаснити – у њеном случају, није била реч о стародревној, непроменљивој сељачкој „оданости земљи“. Радије, њено радно време је било флексибилно и са овим континуираним трансформацијама и динамика односа у њеном домаћинству се такође променила.

У првом делу ове продужене студије случаја (Bugarow 2009) описујем начин на који су Олгине пољопривредне стратегије биле ушанчене у шире контрадикције на неколико нивоа. У другом делу, користим теоријска оруђа антропологије државе и капитализма да бих даље разрадио концепт „моралног уважавања“ капитала, земље и људи. Трећи и последњи део пружа етнографске анализе тога како се морално уважавање одвијало у Доњем Селу. Моја тврдња је да су, када су суочени са „моралним рабаћењем“ (Marx 1978, 358) – обезвређивањем постојећих производних постројења и аранжмана капиталистичким надметањем – неки ситни земљорадници у Србији реаговали тако што су почели да „морално уважавају“ сеоски живот на нове начине, престројивши и ревалоризујући односе између људи, машина и животиња у њиховом културном окружењу. Придодавши пољопривредне другим морално-економским стратедијама у капитализму који се смањује, ова студија концептуално доприноси нашем разумевању „живота у рушевинама капитализма“ (Tsing 2015a).

Упознајте Јовановиће

У суботу, 19. маја 2012. године, дан пре српских председничких избора, званична предизборна тишина нагнала ме је да следим „неполитичка“ теренска интересовања. Будући да сам дуго планирао наративно-биографски интервју са посвећеним земљорадником (и некадашњим локалним партијским кандидатом) Бором Јовановићем, одвезао сам се до његовог газдинства на оближњем брду. Стао сам поред дугачке штале сазидане седамдесетих и обележене бело-плавим ИМЛЕК билбордом. Прошао сам кроз капију обраслу ружама и ушао у широку авлију са великим жбуном у средини, оивичену двоспратном породичном кућом (такође сазиданом седамдесетих), с једне стране, и трима добро очуваном, предатним помоћним зградама од храстовине, с друге стране. Боро (рођен 1953) срдечно ме је примио, али ме замолио да одложимо интервју: његова супруга Олга и њихова два сина су отишли у друго село на славу код његових свекра и свекрве, а он је преузео њихове обавезе – храњење девет крава, мужу четири које су биле у лактацији и чишћење стаја. Такође је очекивао да ће заноћити како би помогао крави

³ Потрошња млека на Западу се смањује деценијама, док доживљава процват у Кини. У Уједињеном Краљевству између 1996. и 2006. бројност крда крава је опала за 20 одсто (Valenze 2011, 279–91).

при тељењу – што је посао који сам и сâм на другом месту радио уз помоћ још три мушкарца.

Вратио сам се следећег дана у подне. Борова мајка и један рођак са мајчине стране примили су мене и многе посетиоце који су свраћали да „наздраве новом животу“ и расправљају о политици. Боро, који је пре тога отишао на гласање, управо је обрисао новорођено теле и придружио се шалама и разговорима о политици, док сам ја слушао о историји газдинства од његових рођака. Када сам се те вечери, по јакој месечини, вратио да последњи пут покушам да спроведем интервју, Боро је већ био давно заспао. Његова супруга Олга је затворила врата пластеника, послужила ми мезе на веранди и започела разговор. Пошто сам их омео у послу, али смо желели да наставимо разговор до 11 увече, Олга ме је пустила иза кулиса у полупразну стају, оплетену паучином и трошног крова, где су она и њени синови бринули о потребама стоке до 1 изјутра.

Ова вињета садржи важне елементе „сеоског живота“ односно „живог села“ у бившим Југославијама (1918-1991), где су различити државни пројекти од 1804. године, интензивирани тржишни односи од 1880, национализација, социјална помоћ и државна изградња инфраструктуре од 1940-их, те приватизације, распад државе и хармонизација са ЕУ од 1991. године – густо седиментирани (Djokić and Ker-Lindsay 2010; Thiemann 2014). Јовановићи су сматрани „чистим пољопривредницима“, довољно поштовани да Боро постане члан општинске комисије за реституцију деведесетих и да изнова буде изабран за одборника у месној заједници и градској скупштини, „подлокалним“ и локалним нивоима државе (види: Thiemann 2016). Нарочито пре операције дигестивног тракта, коју је имао на пролеће 2013, Боро је волео да игра улогу идеалног *домаћина* који богато прима госте и исправно брине о својој кући и фарми (интервју, Боро и његова мајка, 4. 9. 2013). Архитектонски дизајн газдинства осликавао је његов политички и економски углед у селу пре Другог светског рата (види даље). Ипак, и упркос заједничком поносу Јовановића на прошлост, њихови погледи на садашњост и наде за будућност су се разликовали. Боро, његова мајка и један син су били посвећени земљорадници. Поносно су обрађивали преко 20 хектара земље, махом изнајмљене од комшија, и избегавали су отворен разговор о потешкоћама са којима су се сусретали, покушавајући да наставе да зарађују од земљорадње. У исто време, Олга и други син су били нешто критичнији. Када сам је упитао шта би радила када би могла опет да бира професију, Олга је недвосмислено одговорила:

„Па да је некадашње време, није толико било страшно, али сад пољопривреду нипошто. Никад. Не бих препоручила ама баш никоме. И не бих, у оваквој ситуацији каква јесте код нас. Ја не знам како је било на том Западу или негде, али: у сваком послу

има доста обавеза, доста улагања, доста рада, доста труда, али опет нека сигурност постоји. А код нас ништа. Код нас ништа.“

(И, Олга, 20.5.2012).

Иако живи у очито незаинтересованој држави и све ризичнијим околностима, Олга је „у међувремену чезнула“ за (оксимороничним) капиталистичким меритократским поретком који би вредновао - тј. исправно наплаћивао – њен рад (види: Jansen 2015). Упитана о томе шта би требало урадити, говорила је о пољопривредним саветницима који раде за локалну самоуправу и који су од 2011. године посетили месну заједницу да помогну са папирологијом у вези са субвенцијама. Оценила је да они раде у интересу *трезора* (локалне бранше Министарства финансија): „Где, са ким да јурим нека права? Шта ће ми то?“. Уместо тога, саветници би требало да посредују између произвођача и тржишта: „Рецимо да је (робу) он (саветник) пласира на неко тржиште и ако је преко тебе, па заради и ти, али да то буде тако да могу да је продам да зарадим од ње бар оно уложено“. Она је своје предлоге за уговорну куповину пољопривредних производа заснивала на праксама сада угашене сеоске задруге, где је напорно радила од 1978. до 1992⁴.

Олга је знала да би је мало њих слушало и жалила је због тога јер је за њеног старијег сина – професионалног возача – можда било прекасно, зато што је превише волео пољопривреду. Али је и даље имала наде за млађег сина који је био добар ђак у средњој школи (где је учио за механичара). Сумирајући своје аспирације, рекла је да жели „да нешто створим и њима, да нешто олакшам и себи. Не тражим ја сад неки живот или неки провод или нешто, али за неки нормалан живот па 'ајде да има нешто“. Како бих ситуирао своју дискусију Олгине потраге за „нормалним животом“ (види: Гренберг 2014, Јансен 2014, 2015) у оквиру идеја о моралном уважавању, сада се окрећем скорашњим антропологијама државе и капитализма.

Морално уважавање државе и капитализма

„Нова антропологија државе“ (Das and Poole 2004; Krohn-Hansen and Nustad 2005; Sharma and Gupta 2006) појавила се пре више од једне деценије. Према ономе што је у међувремену постала хегемонистичка дефиниција, Арадана Шарма и Акхил Гупта су тврдили да се држава „производи свакодневним праксама и сусретима и јавним репрезентацијама и перформансама“ (Sharma and Gupta 2006, 27). Четири недостатка ове парадигме су значајна. Пре свега, Ентони Маркус (Marcus 2008) је напао њену конзервативну „неоплуралистичку ортодоксију“, која је замагљивала материјалне интересе моћних актера. Друго, Томас Биершченк (Bierschenk 2009) је критиковао њено непознавање историје антрополошке теорије и њену емпиријску површност, критикујући Вину Дас и Дебру Пул (Veena Das,

⁴ Саветнички сервис је укинут 2013. године, и сељани су морали поново да "јуре своја права" у граду.

Deborah Poole) јер су следиле стари антрополошки рефлекс да се политичко тражи „на маргинама државе“. Треће, ослањајући се на ове критике, Татјана Телен, Лариса Ветерс и Кебет фон Бенда-Бекман (Thelen, Vettters and von Benda-Beckmann 2014) идентификују празнину између слика о држави и пракси државе и предлажу усредсређивање на друштвене односе који посредују међу њима.

Ови критички погледи на материјалне интересе и моћ, историју у не-маргиналним местима и друштвене односе – омогућавају четврту важну критичку позицију: пловидбу подструјом либертаријанизма, који ставља превелики нагласак на егалитарни отпор спрам хијерархијске „координатне мреже Државе“ (Scott 1998, 2, видети: Jansen 2014, 238). Када почнемо озбиљно да схватамо „наде у/против мреже државе“ (Jansen 2014) наших саговорника, можемо открити трансформације у односима између дискурса и пракси, као када је државна мрежа *боља него што* грађани признају (Thelen, Thiemann, and Roth 2014).

Инспирисане овим новим перспективама, скорашње антропологије државе у бившој Југославији су ипак, до сада, третирале економске промене као махом контекстуалне⁵. Требало би ставити глобални капитализам у центар збивања, без западања у замку економског детерминизма, уз етнографски фокус на грађу и ситуационо и релационо ушанчење у дејственост локалних актера у историјском стицају околности и политичко-економских процеса (види: Ли 2014, 1–19). Посебно сам следио аргумент Ане Тсинг (Tsing 2015b), која тврди да касни капитализам зависи од „спасилачке акумулације“ (енг. *salvage accumulation*), то јест „конверзије ствари са другим историјама друштвених односа (људских и не-људских) у капиталистичко богатство“. У овој студији случаја, те ствари укључују „рушевине капитализма“ (Tsing 2015a) југословенског постсоцијализма.

Југословенско социјалистичко самоуправљање је од 1944. године осцилирало између два модела реакције на пукотине у глобалној капиталистичкој економији (Woodward 1995). „Модел социјалистичког развоја“ је наглашавао примарну производњу посредством интензивног раста капитала, црпући вишак пољопривредне радне снаге у индустријску производњу. Током раног социјализма, капитал за овај вид стратегије развоја акумулиран је, на пример, захваљујући високим пореским стопама за богатије сељаштво, чији земљишни поседи су углавном законски ограничавани а вишкови земље редистрибуирани (види: Woodward 1995, пог. 2-4). У међувремену, „либерално-социјалистички“ приступ је био „усредсређен на подстицање мануфактурних и фирми за израду добара за извоз и прохтеве потрошача у малопродаји“ и наглашавао је „стандарде производње за светско тржиште“ (Woodward 1995, 264–65)⁶. У овом контексту, „људски фактор“ је

⁵ За изузетак, видети: Kurtović 2016.

⁶ Сличне осцилације између различитих социјалистичких стратегија акумулације постојале су и другде. Југославија је само раније експериментисала са либералним социјализмом.

реевалуиран: „јавни сектор је требало 'модернизовати' [...] побољшањем вештина путем преквалификације радника и радничког образовања“. Ово је „довело до отпуштања неквалификоване и на друге начине сувишне радне снаге“, доводећи до парадокса незапослености у социјализму (Woodward 1995, 268). Вишак радне снаге је требало да се врати на село ситних земљорадника како би спречио пауперизацију „резервне радне снаге“, али ово је учинило незапосленост „невидљивом“ и створило грађане другог реда (Woodward 1995, 312–27).

Касније, ово је уочено као проблем. Током трајања „Зеленог плана“ (1973–1985) Југославија је од Светске банке узимала кредит са ниском каматном стопом како би подигла продуктивност домаће пољопривреде (Allcock 2000, 125–36). Услед мера штедње које је ММФ наметнуо 1982, југословенска економија, у коју је смањено инвестирање, поново је постала периферна. Од 1990. Југославија се распала на 6 држава наследница. У Србији, ембарго је довео до смањења тржишта и хиперинфлације. Касније приватизације су довеле до губитка имовине и даљег недостатка инвестиција. Огромна незапосленост, која је уследила, као и пораст социјалних разлика, нису били на адекватан начин ублажени, јер је држава благаостања осиромашила (Horvat and Štiks 2015).

До 2005. полуиндустријализована пољопривреда је обезбеђивала све искуданију сигурносну мрежу за осиромашене „квазипролетере“ (Schierup 1992). Антрополошка студија првог пољопривредног партнерског пројекта Србије и ЕУ 2005. илуструје замке најновијих либералних постројавања са „добрим праксама“ у европској пољопривреди. Циљеви партнерског пројекта који је требало да успоставе нова и иновативна решења трпели су притисак српског министра пољопривреде да „копи пејстују“ холандски модел пољопривреде. Нови закон, неизненађујуће, није успео да заштити мале пољопривреднике који су у Србији чинили већину, и фаворизовао је транснационалну класу великих земљопоседника (Naumović 2013, 43–132; Berkum and Bogdanov 2012). Све више и више, јефтине увозни производи су плавили тржиште у земљи и уследили је отимачина земље (*land grab*) од стране алијанси између националних земљопоседника са транснационалним корпорацијама, посебно у плодним равницама Војводине (Naumović 2013, 133–70).

Ипак, док је транснационална конкуренција била оштра, а економски сектор владе све мање одговарао на проблеме, пољопривредна производња није имплодирала брзином којом се очекивало да хоће. Како бих ово објаснио, позајмљујем термин „морално рабаћење“ из Марксове критике политичке економије и наново убацујем „морално уважавање“ у економску историју пост-Југославије.

Маркс је препознао да „морал“ (друштвени код понашања) може бити фактор у рабаћењу продуктивности неке машине (и по аналогiji, фабрике, инфраструктуре и других облика капитала), које је разликовао од две врсте физичког рабаћења – трошење од коришћења и пропадање услед

занемарености. У првом тому Капитала, тврдио је да „[...] поред материјалног, машина подлеже и једном тако рећи моралном рабаћењу. Она губи од своје разменске вредности уколико постоји могућност да се јевтиније репродукују машине исте конструкције или јој се као конкуренти јаве боље машине“ (Marx 1978, 358). Морално рабаћење се овде односи на тенденцију „друштвено потребног радног времена“ за производњу машина – њихове вредности – да опада. Марксова анализа се односи на идеалне услове капиталистичког тржишта које се шири, где се вишак профита може убирати коришћењем *продуктивније* машинерије која додељује мање вредности роби, како би надиграла мање продуктивне ривале. Ипак, у капиталистичком тржишту које се смањује, такмаци се обично такмиче са *јефтинијим* капиталом и радном снагом⁷. Морално рабаћене машине, инфраструктуре и остало, ако су амортизоване и још увек функционалне, јефтине су. Овде се морално уважавање – живљење од спасавања вредности девалорисаних средстава за рад – јавља етички и друштвено.

Друштвено, неки сељани су спасавали морално рабаћен капитал, као што су трактори, секачи сена, балирке за сено, стаје и неискоришћено земљиште, тако што су их враћали у употребу. Нису кради нити налазили као сакупљачи печурака на северозападу САД о којима пише Тсинг (Tsing 2015a), већ су питали власнике и нудили новац, помоћ и захвалност заузврат.

Етички, сељани су ревитализовали обичајне праксе пољопривредног испомагања, буквално усмеравајући мо(л)бе за помоћ својим понекад незапосленим пријатељима. У Доњем Селу, где је већина породица пристигла у 19. веку, кооперативне и конфликтне мреже су генерацијски „наследиве“, а институције сарадње дугог трајања у сеоском животу, као што су *позајмица* и *моба*, наставиле су да постоје у 20. веку, иако су прошле кроз одређене трансформације (види: Matić 2009). Према дефиницији заснованој на теренском истраживању обављеном 1950-их у селу Орашац, „*моба* се сазива за млевење и окопавање кукуруза. На учешће се позивају они који не могу сами да обаве своје млевење. То је као празник. Неожењени младићи, неудате девојке и млади људи долазе. Рад почиње око 4 поподне. Раније је почињао у подне, и тада је стварно била помоћ... [...]“ (Halpern and Kerewsky Halpern 1984, 53). С друге стране, класична *позајмица* је значила да „ти дођеш и окопаваш и мељеш код мене данас, а сутра ћу ја помоћи теби. Когод другог лоше послужи, ако дође касно или оде рано, нико му неће дуговати. Дан млевења се мора узвратити са три дана окопавања, док се дан кошења узвраћа са два дана окопавања“ (Halpern and Kerewsky Halpern 1984, 52). Следећа вињета показује колико хибрид *мобе* и *позајмице* може бити ефективан у Доњем Селу данас.

⁷ За део о производњи вишка продуктивности, видети Thiemann (2014). Индустрijски капиталисти у Србији (као и њихови историјски пандани у деветнаестовековној Енглеској) често не скраћују радно време, већ га продужавају не повећавајући плате (види: <http://www.masina.rs/eng/real-price-geox-shoes/>, last accessed 15.4.2017).

Моба/позајмица, лето 2010

Поподневно сунце се пресијавало на брдима, док је Зоран Павловић, власник балирке за сено са половним комбајном из Немачке обилаго своје кругове. Други дан заредом, његов комбајн је начичкавао посечене и осушене ливаде Јовановића дугим паралелним редовима бала. За време трајања радне акције, 500 бала сена би биле донешене – два трактора са приколицама су били у сталном покрету. Сваки трактор је имао свој тим који се састојао од возача и два радника који су товарили сено и возили се тамо-амо до велике ливаде испод куће Јовановића. Како би стигли до ње, трактори су ишли стрмим и искоченим травнатим путевима. Маневрисање је захтевало пажљиво балансирање. Када је пут био претежак, товаритељи би сишли с приколице, а возач био опрезан. Више комшија је изгубило животе услед пропињања трактора – скоро, доносећи сено са позајмице на брдо где је дом Јанковића уморан помагач је задремао, пао и поломио врат. Лоша срећа! Свако друго домаћинство имало је једну од ових „ђавољих машина“, а деца су још у основној школи учили да их возе.

Способни мушкарци као Дарко Јанковић (рођен 1982) слагали су бале сена у висину до два метра. На ливади, туце других радника који су носили виле ходало је поред трактора и подизало бале на приколице. Већина су биле комшије у пензији, људи који су рођени у селу, али су касније радили у граду, а у селу задржали викендице. Они су наглашавали тежак рад и несигурне приходе од пољопривреде у разговорима са мном. Ипак, и упркос напору, зноју и опасностима, уживали су у употреби своје снаге и ритуалима мушке блискости, који су, како су ме уверавали, потврђивали њихово учешће у „сеоском животу“. Њихово ведро расположење и весели разговори су били потпомогнути гутљајима воде и ракије шљивовице.

У сумрак, одвезао сам се последњим трактором узбрдо. У високом модерном складишту за сено, мали ланац уморних помагача је хитро бацао и слагао последње бале сена које су исијавале топлоту дана, балансирајући на неравном тлу. У овом пулсирајућем ритму, зној се сливао са тела покривених прашином. Већина помагача је одбила да остане на вечери, говорећи како би се радије истуширали и јели код куће. Тако, под фантастично звезданим небом, Боро и Олга су тројици помагача и својим синовима за вечеру послужили купус, проју и кајмак. Лепо смо се забавили и позајмили чисте мајице, а касније и џемпере, када је вечерњи ваздух постао хладнији.

Учествовао сам у неколико *моба* и *позајмица*, али је она која је овде описана била најкомплекснија. У њој се плаћени рад (изнајмљивање услуге балирања сена од Зорана Павловића) преплитао са симетричним, генерализованим и дужничким односима (обавезама).

Симетрични реципроцитет (позајмица) се одвијао између већих земљорадничких газдинстава. Дарко Јанковић, који је паковао бале сена на приколицу, био је из домаћинства које је поседовало 8 хектара земље. Дарково домаћинство је махом живело од товљења волова и зараде од вожње аутобуса и камиона. Он је заузврат од Јанковића очекивао помоћ при раду на сопственим ливадама. Ова размена – блиска еквивалентној размени, али отворена, уклапала се у класичну дефиницију *позајмице*. Старе сродничке везе су повезивале два домаћинства: Даркова покојна баба је била сестра Борове мајке. Обе су припадале породици са четири кћерке које су се поудавале у велике земљопоседничке фамилије⁸.

Генерализована размена (моба) се одвијала између Јовановића и њихових пензионисаних комшија. Превише стари да би у потпуности учествовали у земљорадњи, они су ипак понекад помагали бесплатним мануалним радом. Њихова *моба* се одвијала без гошћења и флерта, карактеристичних за Орашац средине 20. века. И заиста, у некадашњем Таковском крају, којем је Доње Село припадало, *моба* није нужно била пропраћена храном (*не постоје мобе по својој храни*, Влајинац 1929, 299). Стога, ова *моба* се вратила на ранију функцију „стварне испомоћи“, и извођена је на начин на који се изводила *моба* намењена да помогне „сиромашном газдинству“ са хитним пољопривредним радовима, скрећући фокус са богате забаве (Ibid., 299–300). Јовановићи су услугу враћали рентирањем земље (види даље) и услугама, нпр. продајом свежег млека, поврћа или прасића.

Дужнички односи (обавезе) у крају били су стари више деценија. Некадашњи шеф месне канцеларије ми је испричао да је 1996. Боро „сам асфалтирао цео пут у свом засеоку, толико је био јак тада“ (И, 19.5.2012). Боро је наговорио општинску грађевинску фирму да изведе радове у Доњем Селу, а онда је комшијама позајмио новац без камате, како би могли да плате свој удео у радовима. Зарад овога, Боро је продао 4 вола (И, Боро, 4.9.2013) и тиме завршио своју каријеру произвођача говедине (види даље). Неке комшије су му вратиле новац, а неке нису, и ово је продубило њихове морално-економске односе, а да није поновно успоставило газда–закупац аспекте односа, које су неки од Јовановића прижељкивали.

Како се онда ово заједничко морално уважавање живота на селу везује за историју пољопривреде у Доњем Селу у 20. веку?

Млечне трансформације

Пре Другог светског рата, Јовановићи су били највећи земљопоседници, имали су 40 хектара земље која је обрађивана путем односа газда и наполичара. Када је глава породице и градоначелник села напрасно умро 1943, без директног наследника, син његове сестре га је наследио и

⁸ Деда са очеве стране Зорана Павловића је био брат Борове мајке.

оженио младу девојку из породице Павловић, која ће касније постати Борова мајка. Године 1947. њихов посед је смањен на 6 ха конфисковањем земље, када су комунисти покојног градоначелника постхумно прогласили народним непријатељем. Машинерија и помоћне зграде су расклопљени и реконструисани у сеоској задрузи. Ипак, Јовановићи су истрајавали у свом пољопривредном раду (и добили помоћне грађевине и машинерију другде). Раних 1970-их, били су међу првима који су добили приступ Зеленом плану Југославије. На Борово име су почели да по уговору производе телетину за агро-индустријски комбинат ПИК Моравац. ПИК је нудио јефтине кредите за изградњу штала и обезбеђивао младе бикове и сточну храну без плаћања унапред. Док се Борова сестра удала и напустила село, Боро је постао земљорадник с пуним радним временом. Товљење мушке телади је вратило просперитет породици и касних осамдесетих Јовановићи су помогли да се у селу изгради прва црква, а Боров отац је био на челу црквеног савета. Деведесетих година, Боро је задобио и статус и континуирано је биран у локална политичка тела: „Он ти је као Тито, стално“, како га је Олга задириковала (ТИ, 4.9.2013).

Посао са узгојем телади је запео средином деведесетих, када се ПИК распао, погођен политичким и економским факторима који су раније описани. У међувремену, Боро се оженио Олгом – продавачицом из ПИК-ове локалне радње. Олга је родила два сина и посветила се пољопривреди. Када је упитана о њиховим првим заједничким годинама, присећала се: „била је прилично добра ситуација [...] радили су му отац, мајка и он. Али солидно се живело тад. Бавили су се производњом, шта знам, кромпира више, баштом не; шта знам, житарица и товом бикова у то време“ (И, Олга, 20.5.2012). Иронично, њихов спори прелазак са производње говедине за извоз на узгајање хране за локално тржиште је био исплатив у ситуацији ембарга: када је увоз хране забрањен, њихови производи су се добро продавали. Са подизањем санкција 1996. године, зарада од пољопривреде се сурвала, али је породични систем вредности, који их је представљао као вредне земљораднике, учинио готово немогућим замишљање другог запослења, иако је Олги 1999. нуђено да изнајми приватну продавницу у селу. Са жаљењем се присећала да Боро није хтео ни да чује да она опет ради у продавници (И, Олга, 20.5.2012). Исте године, Јовановићи су склопили уговор са тада државним ИМЛЕК-ом, највећом млекарском фирмом у Србији. Ово је постала друга вертикална интеграција газдинства. Како су обичаји налагали, о великим животињама су бринули муж и жена на комплементарне начине: Олга је била задужена за храњење, мужу, складиштење и продају млека, а Боро за производњу сточне хране, лечење, помагање при тељењу крава. ИМЛЕК је скупљао млеко директно са фарми малим камионом⁹.

Сада су Јовановићи ревалоризовали своју морално рабаћену технологију: њихова празна стаја за товне бикове је била преуређена за краве

⁹ За време социјализма, жене су блатњавим путем носиле млеко на раменима у ведрима окаченим о мотке, до куповног места задруге, како се Борова мајка присећала.

млекарице. Како би искористили стају и велики белоруски трактор најбоље што су могли, Јовановићима је било потребно пуно крвава и велике ливаде – у складу са величином фарми у централној Србији (у просеку 2.12ха РЗС 2010, 222), Јовановићи су изнајмили близу 20 хектара неискоришћене земље од комшија, пријатеља и познаника, у парцелама просечне величине једног хектара. Цена закупа је била минимална (100–300 евра по хектару на годишњем нивоу), тако да је њихова мала пољопривредна производња стварала приходе. Ниске кирије су неки кудили, док су други бесплатно давали земљу тврдећи да „земља мора да се обрађује“. Некада Јовановићи нису одбијали ни парцеле које су биле толико мале и толико удаљене да зарада није покривала ни цену горива које је потребно да се до њих стигне (И, Олга, 20.5.2012). Док су обрађивали јалову земљу, Јовановићи су јој повратили вредност чупајући коров, обрађујући поља, косећи пашњаке и јубрећи и једне и друге, и тако их задржавајући у добрим (сеоским) рукама.

Морално уважавање се односи и на особе. Према Марксовој критици политичке економије, капитал вишеструко рабати раднике. Уистину, за Маркса, „Капитал је мртав рад који оживљава као вампир само усисавајући живи рад, и који утолико више живи уколико више од њега усиса“ (Marx 1978, 209). Мала, самоексплоатишућа јединица, какви су Јовановићи, не може живети само од усисавања мртвог и живог рада. Мора морално уважавати и живи рад који улази у његову репродукцију. Олгина и Борова интензивна брига о члановима домаћинства, машинама и животињама и њихово гостопримство су њихове комшије хвалиле.

ИМЛЕК је приватизован 2004. године, а касније га је купила транснационална Денјуб фуд груп (Danube Food Group), и затворио је своје регионалне млекаре и централизовао процесуирање млека у Београду, ослањајући се на нову расхладну технологију. Цене млека су адаптиране на транснационалне нивое – драстично су смањене, оставивши ситне произвођаче у опасном положају. Млечни производи више нису били економски исплативи, али смањењем броја грла стоке, рурална популација је ризиковала да изгуби вредан ресурс у економској „међузависности“, која је служила за одржавање родбинских веза. Ипак, између 2005. и 2009. број крвава млекарица у Србији је пао за 19% са 62000 на 52000, а продаја стоке (обично за клање) врхунац је доживела 2005. године. Између 2005. и 2013. количина произведеног млека је опала за више од 10%, иако је годишња производња по крави порасла с 2600 л на 3200 л (РЗС 2010, 195–222; РЗС 2014, 236).¹⁰

Неки земљорадници су задржали краве, али су њихово млеко искључиво користили за исхрану – „као хоби“, како је једна бака која је хранила двоје унучади инсистирала. Други су се окренули малој производњи за личне муштерије или успостављали мале брендове за зелене пијаце (видети: Thiemann 2014, 35). ИМЛЕК-ов млекарски камион је опслуживао све мањи број сељана, који су са кофама млека чекали крај пута. Како би

¹⁰ До лета 2010. ово је довело до привремене несташнице млека у српским супермаркетима.

побољшали хигијену и убрзали процес прикупљања, ИМЛЕК је инсталирао *lacto-freeze* (фрижидер за млеко направљен од хигијенског хрома) у гаражи моје станодавке (и Борове другарице из школе) Рајке Јанковић. Рајка и њен муж су се добровољно јавили да извештавају о квалитету и квантитету млека које су њихове комшије доносиле. Ипак, ако је прикупљено млеко било контаминирано, или се мерена количина масти разликовала од оне у лабораторији, сви фармери су бивали мање плаћени. Ово је доводило до свађа. До 2005. Олга Јовановић је престала тако да продаје млеко и концентрисала се на производњу сира и кајама за продају на пијаци.

Године 2008. ИМЛЕК је уклонио *lacto-freeze* и почео да добавља млеко искључиво од већих произвођача¹¹. Када је ИМЛЕК понудио да инсталира *lacto-freeze* бесплатно испод крова њене стаје, Олга је пристала. Од тада је њен најтежи дневни посао постао да свакодневно очисти *lacto-freeze*, користећи три различите четке и ледену воду. До маја 2012. постигла је солидну цену, будући да је ИМЛЕК плаћао више по литру ако је млеко испуњавало одређене услове квалитета¹². Са већим крдом, могла је да гарантује производњу (1) преко 1000 литара месечно, (2) са високим процентом млечне масти које је (3) хигијенски хлађено после муже. Како би постигла и четврту погодност за млеко осигурано од контаминације, морала је да повеже механичку музалицу цевима директно за *lacto-freeze*. Неопходна реконструкција штале је морала да сачека, услед пречих брига – Боровог нарушеног здравља. После дуге борбе, Боро је умро од рака 2015. године. Његова ожалостијена породица је продала две краве како би покрила трошкове. Заједно са својом децом, Олга данас води пољопривредне послове и бави се презреном *папирологијом* (за ИМЛЕК више него за државу) сама.

Закључак

Мала пољопривредна производња губи одрживост под глобалним тенденцијама опадања зараде у капиталистичкој пољопривреди, праћеној интензивирањем, концентрацијом, специјализацијом и надметањем. Ипак, за разлику од њихових комшија, истиснутих из производње млека, Јовановићи су успели да створе миниекономију на локалу, која не само да је била извор зараде и доприносила прехрањивању нације, већ је и пољопривреду учинила значајном службом за село.

Ни хероји ни победници новог капитализма, Јовановићи су креативно трансформисали друштвене конфигурације и инкорпорирали капиталистичку логику максималног искоришћавања постојећих вредности тако што су морално уважили „рабаћену“ земљу, капитал, животиње и људе који су циркулисали кроз газинство током једног века. Такође су успешно

¹¹ 2009. је мала приватна млекара преузела трговину са произвођачима које је ИМЛЕК одбио.

¹² 2016. цене млека су почињале од 20 динара за литар, а Олга је добијала duplo више.

перформирали и апеловали на „сељачки етос“ живог села, ослањајући се на размену рада без које је њихов опстанак био немогућ. Коришћење средстава недовољно вреднованог рада у прошлости и садашњости се показало као маргинално одржива економска стратегија у условима капитализма који се смањује, али је претила да уништи суштину домаћинства, мењајући тиме његову позицију у морално-економској заједници. Скривена испод слоја сељачке традиције, открила је динамичне везе моралног уважавања на полупериферији, која спасава вредност из рушевина капитализма који се смањује.

Литература

- Allcock, John. 2000. *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst & Company.
- Berkum, Siemen van, and Natalija Bogdanov. 2012. Serbia on the road to EU accession: consequences for agricultural policy and the agri-food chain. CABI.
- Bierschenk, Thomas. 2009. The anthropology of the state: areader. *Zeitschrift für Ethnologie* 134 (1): 154–58.
- Burawoy, Michael. 2009. *The extended case method: four countries, four decades, four great transformations, and one theoretical tradition*. Oakland, CA: University of California Press.
- Das, Veena, and Deborah Ann Poole. 2004. *Anthropology in the margins of the state*. Santa Fe: School of American Research Press.
- Djokic, Dejan, and Ker-Lindsay, James. 2010. *New perspectives on Yugoslavia: key issues and controversies*. London and New York: Routledge.
- Greenberg, Jessica. 2014. *After the revolution: youth, democracy, and the politics of disappointment in Serbia*. Redwood City, CA: Stanford University Press.
- Halpern, Joël, und Barbara Kerewsky Halpern. 1984. *A Serbian village in historical perspective*. Reprint from 1972. New York: Irvington Publishers.
- Horvat, Srećko, und Igor Štiks, eds. 2015. *Welcome to the desert of post-socialism: radical politics after Yugoslavia*. London: Verso.
- Jansen, Stef. 2014. Hope for/against the state: gridding in a besieged Sarajevo suburb. *Ethnos* 79 (2): 238–60.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the meantime: "normal lives" and the state in a Sarajevo apartment complex*. New York: Berghahn.
- Kurtović, Larisa. 2016. Who sows hunger, reaps rage": on protest, indignation and redistributive justice in post-Dayton Bosnia-Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies* 15 (4): 639–59.
- Krohn-Hansen, Christian, and Knut Nustad, ed. 2005. *State formation: anthropological perspectives*. London: Pluto Press.

- Li, Tania. 2014. *Land's end: capitalist relations on an indigenous frontier*. Durham; London: Duke University Press.
- Matić, Miloš. 2009. *Razmena dobara u seljačkom društvu Srbije*. Beograd: Etnografski muzej.
- Marcus, Anthony. 2008. Interrogating the neo-pluralist orthodoxy in American anthropology. *Dialectical Anthropology* 32 (1–2): 59–86.
- Marcus, George. 1986. Contemporary problems of ethnography in the modern world system'. In *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, edited by James Clifford and George Marcus, 165–193. Berkeley [et al.]: University of California Press.
- Marx, Karl. 1978 (1867). *Kapital: kritika političke ekonomije. prvi tom*. preveli Moše Pijade i Rodoljub Čolaković. Beograd: Prosveta.
- Naumović, Slobodan. 2013. *Fields of paradox: three case studies on the Europeanisation of agriculture in Serbia*, Beograd: University of Belgrade, Faculty of Philosophy - SGC.
- Palomera, Jaime, and Theodora Vetta. 2016. Moral Economy: Rethinking a Radical Concept. *Anthropological Theory* 16 (4): 413–432.
- RZS. 2010. *Statistički Godišnjak, 2010*. Beograd: Republički Zavod za Statistiku (RZS).
- RZS. 2014. *Statistički Godišnjak, 2014*. Beograd: Republički Zavod za Statistiku (RZS).
- Schierup, Carl-Ulrik. 1992. Quasi-proletarians and a patriarchal bureaucracy: aspects of Yugoslavia's re-peripheralisation'. *Europe-Asia Studies* 44 (1): 79–99.
- Scott, James. 1998. *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press.
- Sharma, Aradhana, and Akhil Gupta. 2006. *The anthropology of the state: areader*. Malden, MA: Blackwell.
- Thelen, Tatjana, Andre Thiemann, and Duška Roth. 2014. State kinning and kinning the state in Serbian elder care programs. *Social Analysis* 58 (3): 107–23.
- Thelen, Tatjana, Larissa Vettters, and Keebet von Benda-Beckmann. 2014. Introduction to stategraphy: toward a relational anthropology of the state. *Social Analysis* 58 (3): 1–19.
- Thiemann, Andre. 2014. "It was the least painful to go into greenhouse production": the moral appreciation of social security in post-socialist Serbia. *Contemporary Southeastern Europe* 1 (2): 24–41.

- Thiemann, Andre. 2016. *State relations: local state and social security in central Serbia*. PhD diss., Martin Luther Universität Halle-Wittenberg. urn:nbn:de:gbv:3:4-18049.
- Trezor. 7.9.2009. *Pregled podataka o broju registrovanih poljoprivrednih gazdinstava* (in possession of the author).
- Tsing, Anna. 2015a. *The mushroom at the end of the world*. Princeton: Princeton University Press.
- Tsing, Anna. 2015b. Salvage accumulation, or the structural effects of capitalist generativity. *Cultural Anthropology* website.
<https://culanth.org/fieldsights/656-salvage-accumulation-or-the-structural-effects-of>.
- Valenze, Deborah. 2011. *Milk: A Local and Global History*. Yale University Press.
- Vlajinac, Milan. 1929. *Moba i pozajmica: narodni običaji udruženoga rada; opis, ocena i njihovo sadašnje stanje*. Beograd: Zadužbina Veljka Savića.
- Woodward, Susan. 1995. *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945 - 1990*. Princeton: Princeton University Press.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 08. 2017.